

Жуковський В.М., Ревінкель О.

ЗДІЙСНЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ В ШКОЛАХ КОЛИШНЬОЇ НДР У СВІТЛІ ПРОГРАМ ТА РЕКОМЕНДАЦІЙ ЄВРОСОЮЗУ

У статті розглядаються нові тенденції у здійсненні релігійної освіти на території нових федеральних земель Німеччини (колишньої НДР) у контексті інтеграційних процесів та рекомендацій Євросоюзу, визначається роль і місце релігійного компоненту в сучасній системі освіти. На прикладі Східної Німеччини з'ясовується специфіка інкорпорування релігійного компоненту в навчально-виховний процес, окреслюються альтернативи розбудови відносин між школою та релігією, дається порівняльна характеристика становлення та розвитку релігійного компоненту по федеральних землях, проводиться аналіз сучасних форм і методів здійснення релігійної освіти в пошуках шляхів ведення міжкультурного діалогу та толерантного ставлення до іношості.

Ключові слова: релігійна освіта, релігійна свідомість, релігійна свобода, конфесійний урок релігії, альтернативний навчальний предмет, колективна “ідентичність європейця», чинник конфлікту.

В статье рассматриваются новые тенденции осуществления религиозного образования на территории новых федеральных земель Германии (территория бывшей ГДР) в контексте интеграционных процессов и рекомендаций Евросоюза, определяется роль и место религиозного компонента в современной системе образования. На примере Восточной Германии рассматривается специфика инкорпорации религиозного компонента в учебно-воспитательный процесс, анализируются альтернативы построения отношений между школой и религией, дается сравнительная характеристика становления и развития религиозного компонента по федеральным землям, проводится анализ современных форм и методов осуществления религиозного образования в поисках путей ведения интеркультурного диалога и толерантного отношения к представителям иных культур и религий.

Ключевые слова: религиозное образование, религиозное сознание, религиозная свобода, конфессиональный урок религии, альтернативный учебный предмет, коллективная идентичность европейца, фактор конфликта.

The article deals with the new tendencies in introducing of the religious education on the territory of the new federal lands (former GDR) in the contest of the international processes and recommendations of the Euro union, determines the role and place of the religious component in the system of education. On the example of the East Germany the specific of incorporation of the religious component into the educational-up-bringing process is described, the alternatives of collaboration between school and religion, the comparative characteristics of the introducing and development of the religion component in all new federal lands is given, modern forms and methods of the religious education in search of intercultural dialogue and tolerance towards representatives of other cultures and religions are analyzed.

Keywords: *religious education, religious conciseness, religious freedom, confessional religion lesson, alternative school subject, collective identity of Europeans, conflict factor.*

Постановка проблеми. Сьогодні глобалізаційні процеси суттєво впливають на традиційну систему цінностей української національної культури, мораль, духовний стан особистості, її духовні цінності та світоглядні орієнтації. У нашій країні не припиняються дискусії щодо впровадження елементів релігійного компоненту у світський навчальний процес. Постійними стали посилення на відповідний європейський досвід як на зразок для України. Важливим для України є досвід релігійної освіти Німеччини. Сучасний процес модернізації в освітній системі цієї країни, зокрема, у здійсненні релігійної освіти, відбувається в контексті змін законодавства європейських країн. Тому вивчення сучасного досвіду німецької школи з цього питання є цінним для української педагогіки, оскільки ситуація щодо впровадження та становлення релігійної освіти у нових федеральних землях Німеччини (колишній НДР) має багато спільного з ситуацією у пострадянській Україні, де, з одного боку, неможливо уникнути процесу глобалізації, розширення інформаційного простору, посилення міграційних процесів, міжкультурних обмінів, а з іншого боку, – громадськість і освітні заклади намагаються зберегти етнічну, культурну, релігійну різноманітність, а також взаємоповагу відповідно до спільних норм і стандартів. Тому буде доцільно розглянути процес становлення, розвитку та здійснення релігійної освіти в школах колишньої НДР у світлі освітніх програм департаментів освіти федеральних земель та рекомендацій Євросоюзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблем релігійної освіти в Німеччині вказує на те, що формування цілісної, розвиненої, самостійної людини можливе лише за умови присутності релігійного

компоненту в системі освіти всіх європейських держав. Дослідженням стану та перспектив розвитку релігійної освіти в середній школі в Європі, зокрема в Німеччині, займалися в Радянські часи О. Джуринський, З. Малькова. Нормативно-правові та організаційні передумови чинної у Федеративній Республіці Німеччини системи релігійного виховання дітей та підлітків у державних школах, а також особливості застосування федерального законодавства про релігійну освіту в окремих федеральних землях і в контексті світогляду різних релігійних конфесій аналізував І.Ковровський [7]. Питання підвищення кваліфікації вчителів релігії у Німеччині розкривала О. Орлова. Новими для сучасної вітчизняної педагогіки є питання про започаткування релігійної освіти на території пост НДР та про те, який вигляд мала державно-церковна співпраця у перші роки її розвитку, де релігійного компоненту як такого до 1991 року не існувало. Для відтворення повної картини впровадження релігійної освіти в нових федеральних землях нами було використано законодавчі документи, витяги з рішень департаментів освіти, сучасні дослідження з релігійної педагогіки німецьких вчених Вольфрама Вайсе (Wolfram Weisse), Торстена Кнаута (Thorsten Knauth), Роберта Джексона (Robert Jackson), Жана-Поля Вільяма (Jean-Paul Willaime), Міхаеля Домсгена (Michael Domsgen), а також рекомендації Європейської комісії департаментам освіти держав-членів ЄС, асоціаціям дослідників у галузі освіти, недержавним організаціям, релігійним об'єднанням, європейським університетам і школам.

Виклад основного матеріалу. Не зважаючи на тиск секуляризму й добробут, який, на думку деяких соціологів та теологів, притлумлює віру, дехристиянізації в Німеччині не спостерігається. З 82,2 млн. населення ФРН близько 60 млн. є членами Церкви. Понад 25,716 млн. німців (30,7 %) належать до Римо-католицької церкви, 24, 515 млн. (29, 9%) – до Євангельської, яка є об'єднанням значною мірою самостійних лютеранських, євангелічних та реформатських церков (стан за 2008 рік). У країні налічується понад 3, 5 млн. мусульман (4б 26%), 370 тис. членів Новоапостольської церкви, 350 тис. православних (з них приблизно 30 тис. українців), 150 тис. Свідків Єгови, 61-тисячна єврейська громада, а також нечисленні об'єднання баптистів, старокатоликів, меннонітів, квакерів, adeptів новітніх релігій. Відмінність у ставленні до релігії та Церкви у західних та східних землях Німеччини є дуже помітною. Згідно з даними інформаційної служби релігійно-наукових засобів інформації Німеччини, у старих федеральних землях 80% населення належить до Католицької або Євангельської

церков, у нових, східних – менше 30% (Федеральна земля Бранденбург – 20,7%, Мекленбург – Передня Померанія – 21%, Саксонія – 23,9%, Саксонія-Ангальт – 18,3%, Тюрингія – 32,3%). Слід виокремити Берлін, де християнами себе вважають 28,8% населення [4]. Тому не дивно, що у нових федеральних землях Німеччини, які є територією колишньої НДР, переважна більшість молодих людей не ототожнює себе з певною релігією. У всіх вимірах релігійності Східна Німеччина видається більш секуляризованою, ніж західна. Причиною такого становища є п'ятдесятирічне існування НДР, де атеїзм насаджувався всіма можливими способами ще зі школи, формуючи нову комуністичну свідомість. Більше того, інтерпретувати ці відмінності можна по-різному. Скажімо, деякі дослідники вважають, що Східна Німеччина – переважно протестантський регіон – завжди вирізнялася меншою маніфестацією релігійних почуттів, аніж Західна та Південна [1, с. 16]. Це підтверджують і соціологічні дослідження.

Саме тому на території колишньої НДР ведуться бурхливі дискусії про викладання релігії в школі. Батьки, які не бажають, аби їх діти вивчали релігію, можуть обрати для них етику. Але німці, які винесли з тоталітарної минувшини вагомі уроки, не довіряють державним програмам, які визначають зміст етичного курсу. Вони не схильні довіряти державі власних дітей і не хочуть, щоб вона відіграла роль церкви. Тому зміст викладання релігії визначає виключно Церква. Це викладання не є місіонерством: учень може прослухати курс і залишитися невіруючим. Але й держава, і церква дуже серйозно ставляться до викладання релігії у школі. Церква виходить при цьому зі свого апостольського призначення, держава – з того, що етос суспільства відновлюється дуже повільно. Тому держава "прагне культивувати серед молоді цінності, дбаючи про них не менше, ніж про знання" [9, с.22]. Проте сьогодення потребує толерантного ставлення та поваги до унікальності тієї чи іншої релігії і культури, утримання від монополії істинності цивілізаційних норм однієї з них на шкоду іншим. За цієї ситуації перед освітою постає завдання віднайти універсальний культурний і релігійний контекст, у якому став би можливим плідний діалог між представниками різних культур та релігій.

Розглянемо, на яких законодавчих засадах відбувалося становлення релігійної освіти на території колишньої НДР. За зразком старих федеральних земель урок релігії було запроваджено як шкільний компонент згідно зі ст. 7 Основного Закону в нових федеральних землях. На підставі закону про реформу шкільної освіти (Schulreformgesetz vom 11.7.1991. §§ 19-21; Schulgesetz vom 30.6.1993. §§ 19-21) урок

релігії викладається у державних школах як постійний навчальний предмет, із випускним іспитом після закінчення курсу [8, с.3]. Проте наявність у навчальному плані школи релігійного компонента передбачає можливість відмови від його вивчення. Цим забезпечується конституційне положення про релігійну свободу. Батьки відповідно до законодавства мають можливість звільнити своїх дітей від відвідування уроків релігії. Для учнів, які не відвідують уроків релігії, запроваджено курс «Етика» (або подібний до нього курс) як альтернативний навчальний предмет шкільної освіти.

З 1991 до 1993 років на території колишньої НДР у 4 із 5 нових федеральних земель було запроваджено уроки релігії. Альтернативними предметами є етика (у Саксонії, Саксонії-Ангальт, Тюрингії) і філософія у старших класах або філософія для дітей у молодших класах у Мекленбург-Передній Померанії. Федеральна земля Бранденбург обрала особливий шлях, не запроваджуючи окремо релігії чи етики, а обравши натомість єдиний предмет світоглядного змісту – «Життєві норми-Етика-Релігія» [12, 172].

Професор релігійної педагогіки з університету Галле М.Домсген зазначає, що в 1994-2000 рр. у східних федеральних землях спостерігалася тенденція, коли діти та підлітки, які не мали ніякої причетності до релігійних общин, релігійних груп та спільнот, відвідували уроки релігії, отримуючи при цьому ґрунтовну інформацію про християнську, що впливало на їх світоглядно-релігійну та етичну зорієнтованість [1, с. 375]. Однак процес впровадження нового предмета в шкільну програму давався нелегко. Так, станом на 1999/2000 навчальний рік лише 36% усіх школярів було охоплено викладанням релігії чи етики, зокрема – євангельської релігії (5,67%), католицької (0,48%) і загальної етики (30,05%). Великий стрибок відбувся у 2005 -2006 н. р., коли у понад 99 % середніх навчальних закладів проводилося викладання етики чи релігії, а євангельську релігію обрали 18,1%, католицьку – 0,88%, і загальну етику – 80% учнів [1, с.378]. Це пояснюється готовністю педагогічних кадрів та розробленістю навчальних програм із предметів.

Урок релігії є конфесійним, тобто зміст і методика викладання навчального матеріалу узгоджені з нормами й догматами або Католицької, або Євангельської церкви. Таким чином, церкви пропонують для вивчення у школах своє віровчення. Змістовий бік уроків релігії повинен бути погоджений із церквами. Це, насамперед, означає, що навчальні плани та підручники до уроків релігії повинні бути затвердженими відповідною церковною владою. Державна організація

процесу вивчення релігії у школі передбачає наявність як навчально-методичної бази для викладання предмета, так і кадрового забезпечення. Уроки релігії проводяться державними педагогічними кадрами, які викладають релігію як один із двох або більше навчальних предметів, окрім цього, таким вчителям повинні бути надані церковні повноваження на право проведення таких уроків.

Учителі релігії, як і майбутні священнослужителі обох найпоширеніших у Федеративній Республіці християнських релігійних конфесій, здобувають освіту на теологічних факультетах державних університетів [7, с. 8].

На сьогодні Конституція ФРН гарантує статтею 4 кожній людині свободу віросповідання, совісті й релігії. Згідно з Основним Законом ФРН, вся шкільна справа знаходиться у підпорядкуванні федеральних земель, тому в Німеччині одночасно існують 16 різних систем освіти. Держава зберігає за собою право загального контролю й нагляду за школами. Обов'язковою для всіх земель Німеччини є гарантія права на відкриття приватних шкіл і викладання релігії як обов'язкового предмета. Релігійна освіта покликана здійснювати це фундаментальне релігійне право у втіленні завдання розвитку особистості. Але морально-етичні якості не можна виховати в школі довільно чи хаотично, їх плекання не досягається в дискусіях вчителів із учнями під час уроків. Іншими словами, в системі шкільної освіти класна аудиторія повинна стати тим особливим місцем, де обговорюються релігійні та інші світогляди. З одного боку, шкільна система в Німеччині безповоротно включена в процес секуляризації, а з іншого – система освіти делегує повноваження школі як місцю, де молоді люди покликані розвивати своє бачення та виробляти власне ставлення до релігії, навіть якщо вони живуть у різному соціальному та культурному середовищі і по-різному реагують на певні світоглядні питання, особливо на пропаганду релігійних символів у школі.

Серед освітніх і релігійних організацій поширюється нова тенденція, коли перевага надається здійсненню релігійної освіти в спільних класах із метою отримання об'єктивних знань. Школа не розглядається як місце пропаганди особистих переконань або втілення їх у релігійній практиці, а як місце, де можна дізнатися про різні релігії, а також обговорити релігійні та етичні питання [5, с.27]. Проте сьогодні Департаменти освіти федеральних земель (*Kultusministerium*), керуючись рекомендаціями Євросоюзу, переглядають стратегію здійснення релігійної освіти, яка до цього часу базувалася на розмежованих конфесійних підходах, і намагаються адаптувати її до світського і

плюралістичного характеру суспільства. Освіта має бути орієнтована на здобуття знань про різні релігії, і в жодному разі не нав'язувати школярам конкретної релігійної віри або світогляду. У питанні віросповідання кожен учень суворо дотримується особистого вибору.

19 березня 2009 року Європейська Комісія розіслала документ “Релігія в освіті: внесок у діалог чи чинник конфлікту у співтовариствах європейських країн, що трансформуються» Європейським законодавчим інституціям (Парламенту, Комісії, Раді Міністрів та Раді Європи), ООН (ЮНЕСКО, Генеральній Асамблеї), департаментам освіти держав – членів ЄС, асоціаціям дослідників в галузі освіти, недержавним організаціям, релігійним об'єднанням, європейським університетам і школам [11].

У вступі цього документа мова йшла про усвідомлення того, наскільки важливе місце для особистості й суспільства знову займає релігія у внутрішній і міжнародній політиці держав та в суспільному дискурсі. Зростаюче конфесійне різноманіття додало проблемі нової гостроти, висунувши при обговоренні питання про роль релігії в Європі домінуючою метою соціальну згуртованість. Виразно свідчить про це увага, яка приділяється вивченню релігій у сфері міжкультурного навчання й освіти в рамках захисту прав людини, що чітко відображено в таких міжнародних документах, як “Біла книга з питань міжкультурного діалогу» Ради Європи (White Paper on Intercultural Dialogue, 2008) і “Толедські основні принципи викладання знань про релігії й переконання у світських школах» (Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools OSCE 2007). Як зазначив керівник проекту В.Вайсе, “обидва документи підкреслюють важливість ведення діалогу між представниками різних вірувань і світоглядів в контексті міжкультурного викладання й навчання» [5, с. 9]. Ця тема стала центральною в європейському порівняльному дослідженні поглядів молоді на релігію, релігійне різноманіття та на можливості діалогу, а також вироблення стратегій викладання й роботи у класі.

“Релігія в освіті: внесок у діалог чи чинник конфлікту у співтовариствах європейських країн, що трансформуються» – це перший значний проект у галузі дослідження релігії та освіти, що тривав із березня 2006 по березень 2009 рр. За цей період було проведено пілотне (якісне) та основне (статистичне) дослідження у восьми країнах Європи (Німеччина, Англія, Франція, Нідерланди, Норвегія, Естонія, Росія, Іспанія), предметом якого була релігія в особистому та шкільному житті учнів віком від 14 до 16 років. Школярі висловили свої

погляди на особистий релігійний досвід, соціальний вимір релігійного життя і на викладання релігійного компоненту в шкільній освіті. Результати проекту стали стимулом до подальшої розробки освітньої політики на загальноєвропейському й національних рівнях.

Основні результати дослідження доводять, що учні здебільшого позитивно оцінюють релігійну неоднорідність суспільства, проте водночас висловлюють низку упереджень. Найважливішим джерелом інформації про релігії та світогляди, як правило, є сім'я, в той час як школа перебуває на другому місці. Контингент школярів умовно поділяється на три групи. До першої належать ті, для кого релігія має важливе значення в житті, до другої – ті, для кого вона не має значення, і до третьої – ті, хто займає проміжну або нестійку позицію. Незалежно від релігійних позицій у діапазоні між двома названими полюсами поглядів, більшість учнів зацікавлена у вивченні релігій у школі й добре поінформована про релігійне різноманіття та ознайомлена з ним на основі особистого досвіду, одержаного переважно в школі, проте також і за її межами. Школярі, як правило, виявляють відкритість у стосунках з однолітками, які сповідують інші релігійні традиції. У той же час вони більш схильні до спілкування з однолітками однієї з ними традиції, навіть перебуваючи в умовах релігійного різноманіття. Проте толерантні взаємини школярі проявляють більш теоретично, ніж на практиці. Толерантність не завжди знаходить місце у повсякденності [6, с 377]. Учні, ознайомлені з плюралізмом релігійного життя в школі, частіше висловлюють бажання вступати в розмови про релігії та світогляди з учнями, які сповідують інші переконання, порівняно з тими, хто не мав можливості такого вивчення. Учні бажать, щоб релігійні відмінності не заважали мирному співіснуванню людей, і вірять, що це можливо. Головною умовою мирного співіснування представників різних релігій є знання про вірування й переконання інших, спільні інтереси та спільна діяльність. У більшості країн школярі підтримують права віруючих із помірним релігійним самовираженням. Наприклад, вони не проти, щоб їхні однокласники носили в школі релігійні символи або проводили добровільні молитовні збори представників тієї чи іншої релігії. Ті учні, в житті яких релігія займає важливе місце, проявляють більше пошани до чужих релігійних традицій і вище оцінюють роль релігії у світі. Проте більшість вважає за краще, щоб сучасні школи більше приділяли уваги вивченню різних релігій, а не підтримували якусь одну релігійну віру чи світогляд. Було висловлене бажання, щоб вивчення релігій відбувалося в оточенні, яке створює відчуття захищеності, та проходило на

основі узгоджених процедур самовираження та обміну думок. Зазвичай учні прагнуть уникати конфліктів на релігійному ґрунті, й більш уразливими в цьому плані є ті, хто має глибокі релігійні переконання. З погляду вчителів «діалог є найкращим засобом для створення належної атмосфери у класі, де є діти з релігійними відмінностями» [6, с.379]. Однак для учнів діалог є суперечливою цінністю, оскільки на практиці не всі відчують себе комфортно через спосіб вирішення проблеми відмінностей. Надається перевага таким моделям вивчення релігії, з якими вони ознайомлені.

Власне рекомендації ґрунтуються на отриманих результатах проєкту, які акцентують увагу на необхідності диференційованого підходу до застосування освітньої політики на рівні національних освітніх систем. Це зумовлено, зокрема, відмінностями національних традицій, норм та систем правового регулювання й педагогічних підходів до релігії в освіті. При втіленні цієї політики в життя слід орієнтуватися насамперед на національні особливості. На європейському рівні вважається необхідним забезпечити можливості для здійснення в класі дискусій із релігійних питань і ведення діалогу між релігійними та нерелігійними світоглядами.

Ґрунтуючись на результатах дослідження та поглядах учнів, підкреслюється важливість діалогу у класі та обмін думками між учнями з різними поглядами на релігії та світогляд. Виходячи з цих загальних пунктів, при зверненні до національних і загальноєвропейського контекстів слід врахувати такі позиції:

1. Сприяння мирному співіснуванню релігій. Центральне значення для розвитку й застосування освітньої політики має перетворення теоретичної (пасивної) толерантності на практичну (активну). У зв'язку з цим рекомендується долати стереотипи, що існують щодо релігій, пропонувати більш комплексне уявлення про релігії, що відображає їх внесок у життя особистості й суспільства, розвивати та зміцнювати готовність учнів до діалогу з релігійних і світоглядних питань, створювати можливості для зустрічі з різними світоглядами та релігіями (включаючи взаємодію з місцевими громадами з метою інтенсифікації обміну поглядами між різними релігійними й нерелігійними групами) та для посилення контактів між учнями, які дотримуються різних поглядів на релігії.

2. Адміністративна підтримка різноманіття. Громадянська освіта схильна до акцентації на соціальній однорідності. Проте перехід від пасивної толерантності до активної передбачає необхідність переоцінки та підтримки релігійного різноманіття в шкільному та уні-

верситетському середовищі. У зв'язку з цим рекомендується надати учням можливість вивчати релігії та створити умови для дискусій на цю тему, розвивати інноваційні підходи до вивчення релігій та світоглядів у контексті різних навчальних предметів, включаючи релігійну освіту, історію, літературу й науку. Релігійна освіта, в свою чергу, повинна включати освітні завдання, пов'язані з розвитком розуміння й терпимості, брати до уваги потреби дитини, що змінюються в міру її дорослішання, сприяти всебічному розгляду релігійного різноманіття.

3. Інклюзивність як до релігійних, так і нерелігійних поглядів. Школа є місцем, де повинні поважати інших незалежно від їхніх поглядів і релігійних переконань. У житті деяких учнів релігія займає важливе місце, й не можна допустити, щоб їх віросповідання стало перешкодою для академічної успішності. У зв'язку з цим рекомендується включати в зміст освіти вивчення різних релігій і світських світоглядів у всій їх складності та внутрішньому розмаїтті, збагачувати релігійними вимірами міжкультурну освіту та освіту в галузі демократичного громадянства та прав людини.

4. Професійна компетентність. Досягнення значних змін неможливе без участі професіоналів із необхідним рівнем компетентності. Тому необхідна відповідна підготовка як на рівні базової професійної освіти, так і під час подальшого професійного вдосконалення вчителя. У зв'язку з цим рекомендується готувати викладачів різних предметів, які вміли б працювати з релігійною тематикою, що відповідає їх предмету, взаємодіючи з учнями незалежно від їх релігійних чи нерелігійних переконань, допомагати вчителям опановувати методами підтримки й заохочення, що розвивають в учнів здатність відчувати себе комфортно в умовах відмінностей і бути готовими до сприйняття та інтеріоризації різноманіття. У програмах професійної підготовки вчителів слід звертати увагу на "розвиток умінь організовувати і вести в класі дискусії з найгостріших питань релігії і конфлікту світоглядів, які обговорюються в суспільстві» [10, с.209].

Висновки. Проаналізувавши законодавчі документи про запровадження релігійної освіти та наукові джерела про процес становлення й розвитку релігійної освіти на території колишньої НДР, ми доходимо висновку, що за 15 років спільної праці держави, церкви та громадськості тут вдалося досягти плідних результатів. У середньому у східних федеральних землях урок релігії щорічно обирає від 15 до 19% учнів. Тут створено матеріальну та методичну базу, проведено підготовку відповідних кадрів. Уроки релігії відвідують навіть діти, що не мають стосунку до якоїсь із релігійних конфесій. Проте процес

глобалізації та інтеграції впливає на здійснення релігійної освіти в усій Об'єднаній Європі. Німеччина – країна, де кожна федеральна земля самостійно вирішує освітні питання, керуючись гаслом “Мислити глобально, діяти локально», тому навіть у світлі нових напрацювань і рекомендацій Євросоюзу не варто очікувати в найближчому майбутньому єдиної централізованої освітньої програми, де будуть перераховані всі критерії та вимоги до проведення уроку релігії.

Учням під час шкільної діяльності вкрай важливо не втратити можливості дізнатися про культури та релігії, які відрізняються від їх власних. Звичайно, навіть невіруюча людина в гуманістичному світі шукає відповіді на екзистенційні питання “Хто я?”, “У чому сенс мого життя?» Але без базових знань релігійних світоглядів і філософій неможливо зробити правильний вибір. Саме тому кожен учень повинен мати можливість вивчати різні релігійні та філософські традиції і думки. А далі – кожен вільний у прийнятті особистого рішення – порозуміння життя з Богом і релігією або ж атеїстичного сприйняття навколишнього світу.

Література:

1. Domsgen, M., Hanisch, H. Herausforderungen begegnen. Grundzüge einer ostdeutschen Religionspädagogik, in: Domsgen, 2005.
2. Einrichtung von Ethikunterricht, evangelischem Religionsunterricht und katholischem Religionsunterricht. Erlass des MK 3/36 – 82105. Vom 30.3.2005 (n.v.).
3. Germann, M. Zur rechtlichen Situation des Ethik- und Religionsunterrichts in Sachsen-Anhalt. Gutachten vom 10. September und 6. November 2004, in: Aufbrüche 1/2006 (2006b).
4. Інформаційна служба релігійно-наукових засобів Німеччини – EMID – Religionswissenschaftlicher Medien- und Informationsdienst (Informationsseite zu Religionen in Deutschland. – Режим доступу: <http://www.remid.de/>
5. Jackson, R. Miedema, S. Weisse, W. & Willaime, J.-P. (eds.) (2007) Religion and Education in Europe: Developments, Contexts and Debates, Münster, Waxmann. 9-10, 27
6. Knauth, T., Jozsa, D.-P., Bertram-Troost, G. & Iprgrave, J. (Eds) (2008) Encountering Religious Pluralism in School and Society: A Qualitative Study of Teenage Perspectives in Europe, Münster, Waxmann -377
7. Ковровський, І. Г. Правові та організаційні засади системи релігійного виховання у державних школах федеративної республіки Німеччина [Електронний ресурс] // Народна освіта. 2007. № 3. – Режим доступу до журн.: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/NarOsv/index.html>
8. Kultusministerium des Landes Sachsen-Anhalt, Pressemitteilung Nr. 178/06 vom 24. August 2006.

9. Lachmann R., Schröder B. Geschichte des evangelischen Religionsunterrichts in Deutschland : Quellen. Neukirchen-Vluyn, 2008.

10. McKenna, U., Ipgrave, J. & Jackson, R. (2008) Inter Faith Dialogue by Email in Primary Schools: An Evaluation of the Building E-Bridges Project, Münster, Waxmann.

11. Religion in der Bildung: Beitrag zum Dialog Policy recommendations des Forschungsprojektes REDCo – Режим доступу: http://www5.quvion.net/cosmea/core/corebase/mediabase/awr/redco/research_findings/REDCo_policy_rec_ger.pdf.

12. Wermke, M. Evangelischer Religionsunterricht in Ostdeutschland. Empirische Befunde zur Teilnahme thüringischer Schülerinnen und Schüler, Jena, 2006.